

3-§. Shaxsning rivojlanishi, tarbiyasi va ijtimoiylashuvi

Tayanch tushunchalar: *pedagogika, pedagogikaning maqsad va vazifalari, pedagogikaning asosiy kategoriyalari, pedagogika fanining boshqa fanlar bilan aloqadorligi va bog'liqligi, pedagogik fanlar tizimi, pedagogik ilmiy-tadqiqot metodlari, suhbat, kuzatish, test, so'rovnomalari, eksperiment tajriba-sinov, statistika ma'lumotlarini tahlil qilish.*

3.1. Individ, shaxs, individuallik.

Shaxs tushunchasi insonga taalluqli bo'lib, psixologik jihatdan taraqqiy etgan, shaxsiy xususiyatlari va xatti-harakatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi, muayyan xulq-atvor va dunyoqarashga ega bo'lgan jamiyatning a'zosini ifodalashga xizmat qiladi. Shaxs psixik jihatdan rivojlanishi, o'zini yaxlit inson sifatida his etishi, o'z xususiyatlari va sifatlari bilan boshqalardan farq qilmog'i kerak.

"**Individ**" nima? shaxs ma'lum yoshga qadar "individ" sanaladi. Individ (lotincha "individuum" o'zidan olingan bo'lib, "bo'linmas", "alohida shaxs", "yagona" ma'nolarini anglatadi) xatti-harakatlarini shartli refleks yordamidagina tashkil eta oluvchi biologik mavjudotdir.

Individuallik esa shaxsning o'ziga xos xususiyatlari bo'lib, uning namoyon bo'lishi tarbiya jarayonini amalga oshirishda shaxsini puxta o'rganish, uning yashash sharoitlaridan etarli darajada xabardor bo'lish va ularning hisobga olinishini taqozo etadi. Individual yondashuv shaxsning aqliy qobiliyatları, bilishga bo'lgan qiziqish hamda iste'dodini namoyon etishda muhim ahamiyatga ega. Shaxs harakatlari ongli, ijtimoiy munosabatlar jarayonidagi ishtiroki natijasida shakllana boradi.

Individning ijtimoiy mavjudot sifatida shaxsga aylanishi uchun ijtimoiy muhit sharoitlari va tarbiya kerak bo'ladi. Ana shular ta'sirida rivojlanib boradi va shaxsga aylanadi. Rivojlanishning o'zi nima? Rivojlanish shaxsning fiziologik va intellektual o'sishida namoyon bo'ladigan miqdor va sifat o'zgarishlar mohiyatini ifoda etuvchi murakkab jarayondir. Rivojlanish mohiyatan oddiyidan murakkabga, quyidan yuqoriga, eski sifatlardan yangi holatlarga o'tish, yangilanish, yangining paydo bo'lishi, eskining yo'qolib borishi, miqdor o'zgarishining sifat o'zgarishiga o'tishini ifodalarydi. Rivojlanishining manbai qarama-qarshiliklarni o'rtasidagi kurashdan iboratdir. Shaxsining rivojlanishi inson ijtimoiy mavjudotdir degan falsafiy ta'limotga asoslanadi. Ayni vaqtida inson tirik, biologik mavjudot hamdir. Demak, uning rivojlanishida tabiat rivojlanishining qonuniyatları ham muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, shaxs bir butun mavjudot sifatida baholanar ekan, uning rivojlanishiga biologik va ijtimoiy qonuniyatlar birgalikda ta'sir etadi, ularni bir-biridan ajratib bo'lmaydi, chunki shaxsning faoliyati, hayot tarziga yoshi, bilimi, turmush tajribasi bilan birga boshqa fojiali holatlar, kasalliklar ham ta'sir etadi.

Inson butun umri davomida o‘zgarib boradi. U ham ijtimoiy, ham psixik jihatdan kamolga etadi, bunda shaxsga berilayotgan tarbiya maqsadga muvofiq bo‘lsa, u jamiyat a’zosi sifatida kamol topib, murakkab ijtimoiy munosabatlar tizimida o‘ziga munosib o‘rin egallaydi. Chunki, rivojlanish tarbiya ta’siri ostida boradi. Shaxsning fazilatlarini to‘g‘ri ko‘rish va bexato baholash uchun uni turli munosabatlar jarayonida kuzatish lozim. Demak, shaxsni rivojlantirish vazifasini to‘g‘ri hal etish uchun uning xulqiga ta’sir etuvchi omillar hamda shaxs xususiyatlarini yaxshi bilish zarur. Tarbiya shaxsga samarali ta’sir etishi uchun o‘sish va rivojlanish qonuniyatlarini bilish va hisobga olish maqsadga muvofiq. Shunday qilib, rivojlanish va tarbiya o‘rtasida ikki tomonlama aloqa mavjud.

3.2. Shaxs tarbiyasiga ta’sir etuvchi omillar.

Shaxsning rivojlanishiga biologik va ijtimoiy omillarning ta’siri o‘rtasidagi munosabatni belgilashga oid munozara ko‘pdan buyon davom etmoqda. Insonning shaxs sifatida, rivojlanishida ijtimoiy hodisalarning ta’siri kuchli bo‘ladimi? yoki tabiiy omillar yyetakchi o‘rin tutadimi? Balki tarbiyaning ta’siri yuqoridir? Ular o‘rtasidagi o‘zaro munosabat qanday? Fanda biologik yo‘nalish deb nomlangan nuqtai nazar yyetakchi o‘rinlardan birini egallab, uning vakillari Aristotel, Platonlar tabiiy-biologik omillarni yuqori qo‘yadi. Ular tug‘ma imkoniyatlar, taqdir, tole har kimning hayotdagi o‘rnini belgilab bergen, deydilar. XVI asr falsafasida vujudga kelgan preformizm oqimi namoyandalari esa shaxs rivojlanishidagi naslning roliga katta baho berib, ijtimoiy muhit va tarbiyaning rolini inkor etadi. Xorij psixologiyasidagi yana bir oqim – bixevoirizm XX asr boshlarida yuzaga kelgan bo‘lib, uning namoyandalari, ong va aqliy qobiliyat nasldan-naslga o‘tib, insonga u tabiatan berilgan, deyiladi. Mazkur ta’limot vakili amerikalik olim E.Torndaykdir.

Progratizm oqimi va uning vakillari D.Dyul, A.Kombe ham shaxs rivojlanishini biologik nuqtai nazarda asoslardilar. Ular rivojlanishni faqat miqdoriy o‘zgarishdan iborat, deb qaraydilar. Naslning rolini mutlaq holda individual harakati bo‘lmasligi kerak, uni inson taqdirida hal qiluvchi ahamiyatga ega deb biladilar. Demak, bir guruh xorijiy olimlar rivojlanishni biologik (nasliy) omilga bog‘laydilar. Biologik oqimga qarshi falsafiy oqim vakillari rivojlanishi ijtimoiy omil bilan belgilaydilar. Bu oqim vakillari shaxsining jiemoniy, psixik rivojlanishi u yashaydigan muhitga bog‘liq deb ko‘rsatadilar.

Muhit deganda inson yashaydigan sharoitdagi barcha tashqi ta’sir tushuniladi. Shu nuqtai nazardan tarbiya tufayli shaxsni o‘zi yashaydigan ijtimoiy sharoitga moslashtirish mumkin, degan xulosa kelib chiqadi. Ular ijtimoiy muhitning rolini hal qiluvchi omil deb hisoblaydilar. Demak, inson shaxsining shaxs sifatida rivojlanib, taraqqiy etib borishi, uning shaxs bo‘lib kamolga etishida nasl (biologik omil), ijtimoiy muhit (yashaydigan sharoit), shuningdek, maqsadga muvofiq amalga

oshadigan tarbiya ham birdek ahamiyatga ega. Bu omillarning ta'sirini aniqlashda ilg'or pedagogik olimlar, psixolog va faylasuflar ta'limotiga suyaniladi. Falsafada shaxsni jamiyat bilan bog'liq bo'lgan ijtimoiy hayotdagi murakkab voqelik deb qaraladi. Ular individning ma'naviy boyligi uning munosabatlariga bog'liq, deb hisoblaydilar. Haqiqatdan ham, shaxs mehnat faoliyati zaminida rivojlanadi, kamolga etadi. Inson sharoitni, sharoit esa odamni yaratadi. Bu esa o'z navbatida inson faolligini namoyon etadi. Zero, shaxs ma'lum ijtimoiy tuzum mahsulidir. Jamiyat shaxs kamolotining muayyan imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishi yoki yo'q qilishi mumkin. Faylasuflar shaxsni tabiatning bir bo'lagi deb baholaydilar. Bu insondagi layoqat kurtaklari bo'lib, uning rivojlanishi uchun tarbiya kerak, degan g'oyani ifodalaydi.

Jamiyat taraqqiyoti shaxs rivojlanishi uchun keng imkoniyatlarni yaratadi. Demak, shaxs bilan jamiyat o'rtasida ham uzviy aloqa mavjud. Shunday qilib, shaxsining jamiyatdagi rivojlanishi tabiat, muhit, inson o'rtasidagi murakkab aloqa ta'siri ostida ro'y beradi, inson ularga faol ta'sir etadi va shu yo'l bilan hayoti va o'z tabiatini o'zgartiradi. Shaxsga ijtimoiy muhitning ta'siri ham muhim. Bu tarbiya tizimi orqali amalga oshiriladi. Ya'ni, birinchidan, tarbiya ta'sirida muhit bera olmagan bilim, ma'lumot egallanadi, mehnat va texnik faoliyat bilan bog'liq ko'nikma va malakalar hosil bo'ladi. Ikkinchidan, tarbiya tufayli tug'ma kamchiliklar ham o'zgartirilib, shaxs kamolot darajasiga etadi. Uchinchidan, tarbiya yordamida muhitning salbiy ta'sirini ham yo'qotish mumkin. To'rtinchidan, tarbiya kelajakka qaratilgan maqsadni belgilaydi. Demak, tarbiya bilan rivojlanish bir-biriga ta'sir etadi, bu tarbiya doimiy va uzlusizdir. Shunday qilib, shaxsining rivojlanishida tarbiya ham yetakchi o'ringa ega bo'lib, tarbiya tufayli nasl-nasabi, oila muhiti, ijtimoiy muhit ta'sirida har tomonlama rivojlanishga qodir, degan xulosani chiqarish mumkin.

3.3. Shaxs rivojlanishida faoliyatning o'rni.

Shaxs rivojlanishida irsiyat, muhit, tarbiya bilan bir qatorda inson faoliyati ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu degani inson qanchalik mehnat qilsa, uning rivojlanishi shunchalik yuqori bo'ladi. Faoliyat o'zi nima? Faoliyat shaxs tomonidan tabiiy va ijtimoiy hayotni maqsadga muvofiq tashkil etiluvchi kundalik, ijtimoiy yoki kasbiy harakatlarning muayyan shakli, ko'rinishi. Insonning qobiliyati va yoshi u tomonidan tashkil etilayotgan faoliyat mohiyatiga ko'ra belgilanadi. Faoliyat jarayonida inson shaxsi, har tomonlama va bir butun, yaxlit holda rivojlanadi. Lekin faoliyatni maqsadga muvofiq amalga oshirishi uchun uni to'g'ri tashkil etish lozim. Lekin ko'p holatlarda shaxsning rivojlanishi uchun imkoniyatlar yaratilmaydi, tarbiyalanuvchilarning ijtimoiy mehnat, bilish faoliyatları cheklangan bo'ladi. Shaxs faoliyatining asosiy turlariga o'yin, o'qish va mehnat kiradi. Ular yo'nalishiga ko'ra bilishga doir, ijtimoiy, sport, badiiy, texnik, hunarmandchilik hamda shaxsiy

qiziqishga ko‘ra tanlangan sohalardan iborat. Faoliyatning asosiy turi – muloqotdir. Faoliyat faol va passiv bo‘lishi mumkin. Shaxs faoliyati muhit va tarbiya ta’sirida faollashishi yoki susayishi mumkin.

Shaxsining rivojlanishida uning butun vujudi bilan sevib, o‘z imkoniyatlarini namoyon etib, mehnat qilish, o‘zini shaxs sifatida ko‘rsata olishi unda o‘z faoliyatidan qoniqish hosil qiladi. Uning ijtimoiy mehnatdagi ishtirokida faollik ko‘zga tashlanadi. Ta’lim jarayonidagi faollik shaxsga bilimlarni chuqur va mustahkam egallashga, o‘z qobiliyatini namoyon etishga yo‘llaydi. Bilishga bo‘lgan faollik shaxsning intellektual rivojlanishini ta’minlaydi. Faollik ko‘rsatishning asosini esa hamma vaqt ehtiyoj tashkil etadi. Ehtiyojlarning xilma-xilligi faoliyatning ham turlarini kengaytiradi. Shunga ko‘ra, shaxsning turli yosh davrlarida ularning faoliyati turlicha bo‘ladi. Ta’lim muassasasida, hamma vaqt bir xil talab shaxs rivojlanishida ijobiy natija beravermaydi. Turli yosh davrlarida faoliyatning turlari va mohiyati o‘zgarib turishi kerak. Insonning ijtimoiy faolligi, qobiliyati barcha muvaffaqiyatlarining garovidir, chunki har bir inson o‘z mehnati, g‘ayrati, intilishi bilangina faollashadi. O‘qituvchi qanchalik yaxshi o‘qitmasin yoki tarbiya bermasin, talabaning o‘zi harakat qilmasa, rivojlanish muvaffaqiyatlari kechmaydi. Zero, barcha ma’naviy-axlohiy kamchiliklarning asosiy sababi ham insonning o‘z faoliyatini to‘g‘ri yo‘lga qo‘ymaganligidadir.

Talaba shaxsiga hurmat. O‘ziga xoslikdan faxrlanishning ma’nosini talabalarga ularning madaniyati va turli tadbirlar haqida ma’lumotlarni bo‘lishishga imkon berish nafaqat loyihalar va faoliyatlar o‘rtasidagi moslikni mustahkamlaydi, balki bu o‘rtoqlarini bir-birini chuqurroq o‘rganish tajribasi ekanligini isbotlaydi. Ko‘plab o‘qituvchilar bu g‘oyani qabul qilishda muammolarga duch kelishlari mumkin. Sport, teatr to‘garaklari, va bahs munozaralar, darsdan tashqari mustaqil darslar – bularning barchasi hayotiy mahoratni o‘sirish uchun muhim omildir. Bu faoliyatlarning barchasi vaqt talab qiladigan va shunga qaramay o‘quv topshiriqlari bilan vaqt masalasi bo‘yicha muammo bo‘lishi mumkin.

O‘qituvchi ma’lum bir topshiriqni bajarish uchun talaba uchun noqulay vaqt belgilasa, talaba tayinlangan vazifani amalga oshira olmasligi va bundan aziyat chekishi hamma uchun oydin. Garchi shaxs uchun vaqtini, muddatni qadrlash muhim bo‘lsada, o‘qituvchining gohi-gohida shaxsga imkon berishi ularning fanga va vaqt tushunchasiga bo‘lgan hurmat hissini kuchaytiradi. Bundan tashqari, shaxs kamchilik va salohiyati bilan bir-biridan tubdan farq qiladi. Pedagogik fanlarda o‘zining bor mahoratini ko‘rsata olgan talaba, ijtimoiy fanlarni o‘zlashtirishda birmuncha qiyinchilliklarga duch kelishi mumkin. Bazi talabalar ta’lim sohasida barkamollikka erishadilar - bu pedagoglarning yutug‘idir va buni e’zozlashimiz kerak. Qanday kurs va guruh talabalariga dars o‘tishdan qat’iy nazar pedagogik pedagog shaxsning iqtidor doirasidagi sohalarida muvaffaqiyatga erishishlari uchun

ularni ruhlantira olishi kerak; bu pedagogik soha yoki mexanik soha bo‘lsin. Shaxsning muvaffaqiyatiga e’tibor qaratib va uni qadrlagan holda kelajakda o‘zlarini orzu qilgan kasb egasi bo‘lishiga yordam beradi¹. Inson faoliyati uning rivojlanishi natijasi hamdir. Demak, shaxs faolligi asosida ijtimoiy faollik, tashabbuskorlik, ijodkorlik hislatlarini shakllantirish – shaxs imkoniyatlarini namoyon etishi orqali faoliyatini rivojlantirish muhim sanaladi.

3.4. Rivojlanishning yosh va o‘ziga xos xususiyatlari.

Muayyan bir yosh davriga xos bo‘lgan anatomik, fiziologik (jismoniy) va psixologik xususiyatlar yosh xususiyatlari deb ataladi. Ana shu yosh xususiyatlarni hisobga olgan holda ta’lim va tarbiya ishi tashkil etiladi. Shunda shaxs rivojlanishiga tarbiya ta’siri kuchli bo‘ladi. Shaxsning tarbiyasiga to‘g‘ri yondashish, uni muvaffaqiyatli o‘qitish uchun rivojlanishidagi turli yoshdagi davrlariga xos xususiyatlarni bilish va uni hisobga olish muhimdir. Chunki, organizmining o‘sishi ham, rivojlanishi ham, psixik taraqqiy etishi ham turli yosh davrlarida turlcha bo‘ladi. Abu Ali Ibn Sino, Yan Amos Komenskiy, K.D.Ushinskiy, Abdulla Avloniylar ham shaxsni tarbiyalash zarurligini uqtirib o‘tganlar.

Shaxsning o‘ziga xos xususiyatini hisobga olish juda murakkab. Chunki, shaxs ham psixik jihatdan turlcha bo‘lishi mumkin. Masalan, ko‘rish va eshitish qobiliyati, faolligi, tez anglash, sust fikr yuritishi, tez yoki vazminligi, sergap yoki kamgapligi, serg‘ayrat yoki g‘ayratsizligi, yalqov yoki tirishqoqligi, pala-partish va chala ishlaydigan, yig‘inchoqligi yoki ishga tez kirishib ketishi kabilar nerv faoliyati tizimining ta’siri bo‘lib, o‘qituvchi ularni bilishi zarur. Shaxsning individual – o‘ziga xos xususiyatini bilish uchun temperamentning umumiy tiplari va shaxsning o‘ziga xos xususiyatini o‘rganish, metodikasini bilish muhim. Temperament (lot. “temperamentum” “qismlarning bir- biriga munosabati” ma’nosini anglatib, shaxsning individual psixologik xususiyatlari majmuidir. Shuningdek, turli yosh davrlarining o‘ziga xos rivojlanish qonuniyatları ham mavjud. Shaxsning jismoniy va psixik kamoloti quyidagi davrlarga bo‘linadi:

1. Go‘daklik davri – chaqaloqlik (1 oy) davri tugagandan to bir yoshgacha bo‘lgan davr.
2. Bog‘chagacha bo‘lgan yosh davri – 1 yoshdan 3 yoshgacha.
3. Ta’limgacha bo‘lgan yosh davri – 3 yoshdan 7 yoshgacha.
4. Kchik ta’lim yoshi – 7 yoshdan 10 yoshgacha.
5. O‘rtta ta’lim yoshidagi (o‘smirlar) 14-15 yosh.
6. Katta yoshdagi ta’lim (o‘spirinlar) – 16-18 yosh.

Kichik ta’lim yoshida o‘yin faoliyatining o‘rnini endi o‘qish faoliyati egallaydi. Bu juda qiyin o‘tish davri bo‘lib, bo‘yi, og‘irligi jihatdan uning tashqi ko‘rinishi kam farq qiladi. Suyaklari qotmagani tufayli tez shikastlanadi. Muskullari tez o‘sishi

¹ Jeff Halstead . Navigating the new pedagogy. R and Education, 2011.134-b.

tufayli serharakat bo‘ladi. Bosh miyasi tez rivojlanadi. Jismoniy o‘sishiga xos bu xususiyatlar o‘qituvchidan ehtiyyotkorlikni talab etadi. Bu yoshda bilim olish va o‘rganishga qiziquvchan bo‘ladi. Kchik ta’lim yoshida qiziqishini qanoatlantiruvchi qiziqarli uchrashuv, sayr va tomosha va ekskursiyalarni tashkil etish zarur. Mazkur yosh davri emotsiyonallikka xos, ularning fikrlashi obruzli bo‘ladi, his-tuyg‘ulari mazmuni o‘zgaradi. Ular odamlar bilan aloqa qilishga qiziqadilar. O‘rtta ta’lim yoshi (o‘smirlilik 11-13 yosh). O‘smirlikning murakkabligi anotomik-fiziologik va psixologik xususiyatdagi kuchli o‘zgarishlar bilan bog‘liqdir. Shaxsning o‘sishi tezlashadi.

Bu davrni **birinchi o‘tish davri** ham deyiladi. Bu davrda jinsiy yetilish davri boshlanadi. Bu davrda shaxs darajasiga yetadi, uning fe'l-atvoriga ta’sir etadi. O‘smir hayotida mehnat, o‘yin, sport va jamoat ishlari katta rol o‘ynaydi. Ba’zilarining o‘zlashtirishi pasayadi, intizomi bo‘shashadi. Hozirgi davr o‘smirlarining ruhiyatida quyidagi holatlar ko‘zga tashlanadi: Intellektual rivojlanish – tafakkur qobiliyati, aqliy faoliyatni yuqori saviyada tashkil etishni talab etadi, bilishga qiziqishi ortadi. Bu davrda to‘garaklar, studiya, turli tadbirlar o‘tkazish katta ahamiyatga ega. Ularning kitob o‘qishga qiziqishi ortadi. O‘z-o‘zini anglash, baholash, tarbiyalash shakllanadi. U o‘zini boshqalar bilan solishtira boshlaydi. Ammo yuqoridagilar bilan bir qatorda, o‘smir xarakterida murakkab qarama- qarshiliklar ham mayjud bo‘ladi. Bu o‘smir faoliyati, xulqida yangi hislatlar – yosh xususiyatning yangidan boshlanishi sanaladi. Lekin, o‘smirlarnig hammasida ham bilishga qiziqish darajasi yuqori emas, 45% foiz o‘smir hech qaysi o‘quv fanlarini o‘qishga qiziqmaydi.

Boshqalarining uchta yoki ikkita o‘quv fani, aksariyat holatlarda esa bitta o‘quv faniga qiziqishi aniqlangan. Kichik yoshdagi o‘smirlar qiziqishi o‘qituvchiga bog‘liq. Lekin ularning qiziqishlari, shuningdek, kitob o‘qishlari ham barqaror emas. Turli to‘garaklarga 21 % foiz o‘smir qatnashadi, qolganlari sport yoki musiqa bilan shug‘ullanadi. 40% foiz o‘smirda darsdan tashqari ishlarda qatnashishda ham barqarorlik yo‘q. Eng muhim qiziqish – bugungi kunda telefon, internet veb saytlarga qaratilgan. Internet olamini har kuni 90% foiz o‘smir tomosha qiladi. Ular oddiy kunni o‘z ixtiyorlari bilan qanday o‘tkazadilar, degan savolga javob topish uchun o‘tkazilgan tadqiqot natijalari quyidagilarni qayd etdi: O‘smirlar vaqtini o‘z holicha o‘tkazadi, 20% foizi kino yoki televizor ko‘radi, 70% foizi internet dunyosi bilan shug‘ullanadi, 10% foizi uxbab yoki yotib dam oladi. Shuningdek, yomon baho olmaslik uchun o‘smirlarning soni 15% foizni tashkil etadi. O‘smirlarda biror narsaga erishishga nisbatan talab rivojlanadi. Ular tomonidan ijtimoiy talablarning bajarilishi asab tizimining rivojlanishiga ta’sir etadi. Shuning uchun ta’lim hayoti “qiyin” vazifalarga to‘liq bo‘ladi.

Bu yoshda o‘smirlar kattalar oldida o‘zining erkinligini namoyish etishga

harakat qiladi. O‘z-o‘zini tarbiyalashga bo‘lgan talab o‘sadi. “Dangasa”, “qo‘pol”, “e’tiborsiz”, “qobiliyatsiz” degan kattalarning baholarini ular og‘rinib qabul qiladilar. O‘smir yoshida, o‘g‘il va qiz o‘rtasida farq kuchayadi, intellektual malakalar pasayadi. O‘z-o‘zini tarbiyalash natijasida o‘g‘il bola kuchli, erkin, e’tiborli, jasur; qizlar esa – o‘ta ko‘nikuvchan, kamtar va jiddiy bo‘la boshlaydilar. Shuning uchun o‘smirga o‘z vaqtini rejalashtirishda yordam berish zarur o‘smirda burch hissi, mas’uliyatni his etish, vazminlik paydo bo‘la boshlaydi. Muhibi, o‘smir shaxsini hurmat qilish, kamsitmaslik, katta bo‘lib qolganligini tan olish zarur. Ta’limda yosh – o‘spirinlik davrni to‘la anglanganligi, bu davr o‘spirinlarning ilk balog‘atga yetgan davri ekanligini yaxshi bilishadi. Mazkur davrda jinsiy yetilish tugaydi. Ularda mustaqillik sezila boshlaydi. O‘spirin yoshlar hayotga kelajak nuqtai nazaridan qaray boshlaydilar. Madaniy darajasini orttirishga intilish kuchaya boradi, his-tuyg‘ularida ham o‘zgarish yuz beradi. O‘z-o‘zlarini tarbiyalashga kirishadilar. Ideal tanlash va unga ergashish kuchayadi. Bu davrda, ular o‘rtasida munozaralar o‘tkazish yaxshi natija beradi. O‘spirinlar o‘z guruhiga intiladi. Shuning uchun ham o‘spinning barcha intilishlari ma’lum maqsadga yo‘naltirilgan bo‘lishi zarur. Ularda o‘quv fanlarini tanlashga nisbatan ehtiyoj kuchaya boradi. O‘spirinlik bu aqliy faoliyatning ham rivojlanish davri sanaladi.

Ular o‘z fikrlarini mustaqil ifodalashga harakat qilib, shaxslik xislatlarini namoyish eta boshlaydilar. O‘qituvchilar va katta yoshlilar ularning hali g‘o‘r fikrlari va dunyoqarashlarini to‘g‘ri yo‘naltirishlari muhim. Zero, bu davrda o‘z-o‘zini anglash, ma’naviy-axloqiy, ijtimoiy xislatlari tez shakllanadi. Bunga ularning faoliyati, jamoada va jamoat joylarida o‘zini tutishi, odamlar bilan tez muloqotga kirishishi ham turtki bo‘ladi. O‘zini kattalardek his etish, o‘ziga xosligini namoyon etish, boshqalarning diqqatini o‘ziga qaratishga harakat qiladi. Axloqiy muammolarni o‘z qarashlari nuqtai nazaridan hal eta boshlaydi. Hayot mohiyati, baxt, burch, shaxs erkinligini o‘z qiziqishlari bilan o‘lchaydilar. Shu bois ularga katta yoshlilarning beg‘araz, to‘g‘ri yo‘nalish berishlari o‘ta muhim. Mazkur davrda shaxs xulqi ham tarkib topa boshlaydi. Bunda shaxsning jamoadagi mavqeい, jamoa bilan muomala- muloqoti muhimdir. Albatta, bu borada, ta’lim muassasasida faoliyat ko‘rsatayotgan yoshlar ijtimoiy harakati ta’siri katta ahamiyatga ega. Chunki o‘spirin-yoshlar mustqaqil hayot ostonasida bo‘lib, ularning bu hayotga to‘g‘ri qadam qo‘yishi uning jamiyatning faol fuqarosi bo‘lishining muhim shartidir.

3.5. Shaxsning ijtimoiylashuvi.

Shaxs ijtimoiy munosabatlar jarayonida shakllanadi. Chunki, ta’lim jarayonida shaxsga jamiyatda birga yashash bilan bog‘liq bo‘lgan holat va hodisalar o‘rgatiladi. Bu jarayonda shaxs jamiyatga «kirishadi» va u bilan o‘zaro munosabatda bo‘ladi. Ular ma’lum ijtimoiy tajriba (bilim, qadriyat, axloqiy qoida, ko‘rsatma) orttiradilar, ya’ni, ijtimoiylashadilar, uzoq davom etadigan murakkab jarayon. Chunki, har

qanday jamiyat rivojlanish jarayonida ijtimoiy va axloqiy qadriyatlar, ideallar, axloqiy me'yorlar va qoidalar tizimini ishlab chiqadi, har bir shaxs yuqoridagi qoidalarni qabul qilib, o'rganib mazkur jamiyatda yashash, uning a'zosi bo'lish imkoniyatiga ega bo'ladi. Buning uchun jamiyat u yoki bu shaklda shaxsning maqsadiga muvofiq ta'sir etadi. Bu ta'sir ta'lim vositasida amalga oshadi.

Ikkinci tomondan, shaxsning shakllanishiga turli g'oyalar, ijtimoiy muhit ta'sir ko'rsatadi. Shaxs ijtimiy me'yorlar va axloqiy qoidalar bilan munosabatga kirishadilar va uni o'rganadilar. Ijtimoiylashuv jarayoni ichki qarama-qarshiliklarga ega. Ijtimoiylashgan inson jamiyat talablariga mos kelishi, unga "kirishib" ketishi, jamiyat rivojlanishidagi salbiy jihatlarga, shaxsning individual rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi hayotiy holatlarga qarshi turishi kerak. Lekin hayotda ba'zan aksi ham bo'ladi: to'liq ijtimoiylashgan, jamiyatga kirishib ketadigan, ammo muhitda ba'zi salbiy holatlarga qarshi kurashishda faollik ko'rsatmaydigan odamlar ham mavjud. Bu holat ko'p jihatdan butun jamiyat, tarbiya muassasalari, o'qituvchilar hamda ota- onalarga ham taalluqli.

Tarbiyada qarama-qarshilik insonparvarlik g'oyasi yordamidagina bartaraf etilishi mumkin. Shaxsga bo'lган hurmat darajasi. Har bir shaxsning o'zlashtrish qobiliyati va tezligi boshqalarnikidan tubdan farq qiladi. Agar darsning izchilligi va saviyasi shaxs bilim salohiyatiga muvofiq tarzda bo'lsa ko'pchilik talabalari har bir bo'lim yakunidagi berilgan ta'lim standardlariga javob bera olishi kerak. Shunga qaramay ba'zi talabalar hattoki biror bo'lim yoki bob yakunlanayotgandagina mavzu haqidagi tushunchalari endi "uyg'onayotgan" bo'lishi mumkin. Ba'zi hollarda qisqa xulosaviy nazorat tekshiruvlaridagi o'zgarmas darajalar, kelajakdagi kasbiy mahoratlarida o'sishi mumkin. Agar ushbu darajalash tizimi o'zgruvchan bo'lsa, yoki shaxs bir bo'lim yoki bob yakunlangandan keyin zaruriy mahoratni namoyish qila olsachi? Agar, ular buni ma'lum bir o'rtacha vaqtida bajarsa, yoki bo'lim yakunlangandan so'ng orqaga qaytib bilim darajasi salohiyatini aks ettiruvchi bahosini o'zgartirishi kerakmi?

Agar, o'qituvchilar shaxsni qadrashni va ularning qobiliyatlarini nazorat qilishni xohlasa ular bor kuchlari bilan harakat qilishlari uchun shaxsga har qanday imkoniyatni berishlari kerak. Bu esa baholash standardning asosiy tarkibiy qismi hisoblanishi kerak. Sentyabr va yanvar oyalaridagi yil bo'yi jamlangan ballarni qo'shib o'rtacha bahoni chiqargandan ko'ra o'qituvchilar shaxsning chorak yakunidagi bilim darajalarini aniqlagani ma'qulroq. Namuna tariqasida, agar bir shaxs o'rganilayotgan bo'lim davomida o'zlashtira olmasa va bu iqtidorni keyinroq namoyon qilsa, uning dars davomida olgan bahosi yakuniy baholanishiga ta'sir ko'rsatmasligi kerak.

Oshkora tuzilgan va tartibga solingan baholash mezoni shaxsning o'qishga bo'lган ishtiyoqi va o'z kelajagini yarata olishiga bo'lган ishonchini

mustahkamlaydi, shaxsning o‘qishga bo‘lgan ishtiyoqini pasaytiradi: avvalgi egallangan past baholar keyinroq ham baholanishga ta’sir ko‘rsatsa qattiq ishslashdan naf ko‘rmagan talabalarda yil yakunida o‘zlashtirish o‘sish o‘rniga pasayadi. Har bir kishi turli xil tezlikda o‘zlashtirishi tufayli baholanishning yangicha mezoni- yil boshidagi past baholar yil yakunidagi yuqori ballarga ta’sir qilmaslik o‘rganuvchilarda o‘qishga bo‘lgan ishtiyoqini kuchaytiradi². Zero, O‘zbekiston Respublikasining Ta’lim to‘g‘risidagi yangi qonunida ham ta’kidlab o‘tilganidek, uzlusiz ta’limni tashkil etish, rivojlantirish hamda ta’limning ijtimoiylashuviga erishish dolzarb masaladir. Ta’lim oluvchilarda estetik boy dunyoqarashni shakllantirish, ularda yuksak ma’naviyat, madaniyat va ijodiy fikrlesh qobiliyatini rivojlantirish kabilar muhim ijtimoiy talablar hisoblanadi.

Nazorat uchun savol va topshiriqlar

1. “Pedagogika” tushunchasi qanday mazmunni anglatadi?
2. Ta’lim nazariyasi (didaktika) nima?
3. Tarbiya nazariyasi nimalarni o‘rganadi?
4. Umumiy pedagogika fanining asosiy vazifalari nimalardan iborat?.
5. Pedagogikaning asosiy kategoriyalarini ayting va mohiyatini yoriting. Qanday fanlar pedagogik fanlar tizimiga kiradi?
6. Qanday metodlar pedagogic ilmiy-tadqiqot metodlari hisoblanadi. Pedagoglik kasbining asosiy xususiyatlari nimalarda namoyon bo‘ladi?
7. O‘qituvchi qanday sifatlarga ega bo‘lishi zarur?
8. Sizning nazaringizda bugungi kun o‘qituvchisiga qanday pedagogik talablar qo‘yilmoqda?
9. “Individ”, “shaxs”, “individuallik” tushunchalarini sharhlang.
10. Rivojlanish va shaxs rivojlanishini ta’riflang.
11. Shaxsning shakllanishiga ta’sir etuvchi omillar haqida nimalarni bilasiz?
12. Yosh individual tipologik xususiyatlarini tavsiflang.
13. Shaxsning ijtimoiylashuvini qanday tushunasiz?

² Jeff Halstead . Navigating the new pedagogy. R and Education, 2011.138-b